

**G'O'ZA DURAGAYLARIDA BARG TUKLANISH TIPINING
IRSIYLANISHI**

**Xalikova Maloxat Babamuradovna., Matyakubov Ozod
Axmedovich**

Paxta seleksiyasi, urug'chiligi va yetishtirish agrotexnologiyalari ilmiy tadqiqot instituti

Maqola haqida ma'lumot
Qabul qilingan: 17.05.2024
Qayta qabul : 30.05.2024
Saytda mavjud : 31.05.2024

Muallif (lar)

***Xalikova M.B**
Matyakubov O.A

Muallif bilan aloqa
<https://orcid.org/0000-0001-9620-6131>

khalikovamalokhat@gmail.com

© Muallif. Xalikova M.B va boshqalar
UNIVERSAL xalqaro ilmiy jurnal

Ochiq ma'lumotlar:
<https://universaljurnal.uz/index.php/jurnal>

Maxfiylik bayonoti
Materialni istalgan vosita yoki formatda nusxalash va qayta tarqatish hamda maqoladan to'g'ri iqtibos keltirish va litsenziyasini ko'rsatish sharti bilan istalgan maqsadda foydalanish mumkin.

ANNOTATSIYA

Gossypium avlodi vakillari barglarining tuklanish darajasi turlicha bo'ladi. Yovvoyi *G.tomentosum* Nutt. ex Seem. turida bu belgi o'ziga xos burama ko'rinishga ega. Bu tur ishtirokidagi turlararo duragaylarning bekkross o'simliklarida tuklanish zichligi yuqori bo'lib, yovvoyi turga xos burama tuklanish zararkunanda sonining kam bo'lishini ta'minlaydi. Tuklanishning bu turining avlodlarda irsiylanishi va saqlanib qolishini o'rganish uchun tadqiqotlarimizda introgressiv tizmalarni oddiy tuklanishli tizma bilan duragaylash orqali burama tuklanish va tuklar sonining irsiylanishida dominant allellar va yordamchi genlar soni katta ahamiyatga egaligi, barg qalinligining sitoplazmatik genlar bilan nazorat qilinishi aniqlandi. Bargning 1 mm² sathidagi tuklar soni belgisi genetik tahlil qilindi va avlodlarda tuklanishning «burama» tipi to'liq dominant bo'lib, u geterozigota holatda «burama» fenotip namoyon qilishi, F₂ dagi tuklanish tabiati bo'yicha burama tipli tizmalar oddiy tuklanish tipiga ega bo'lgan tizma bilan bir genning allel holatlari bo'yicha farqlanishi isbotlandi.

KALIT SO'ZLAR.

Gossypium avlodi, yovvoyi tur, *G.tomentosum*, tuklanish, burama tuklanish, oddiy tuklanish, irsiylanish, zararkunandalarga bardoshlilik, dominantlik, allel.

Аннотация. Виды рода *Gossypium* имеют разную степень опушенности листьев. У дикого вида *G.tomentosum* Nutt. ex Seem этот признак имеет уникальный скрученный вид. У беккроссированных растений межвидовых гибридов с участием этого вида имеют высокую густоту волосков у растений, а спиралевидные волоски от дикого вида обеспечивают низкую заселяемость вредителям. С целью изучения наследственности и сохранения данного типа опушения в поколениях, наших исследованиях путем скрещивания интрогрессивных линий с линиями-анализаторами установлено, что большое значение в наследовании спиралевидной опушенности имеет количество доминантных аллелей и вспомогательных генов. А количество волосков и толщина листа контролируются цитоплазматическими генами. Генетически проанализировано количество волосков на 1 мм² листа, при этом «спиралевидный» тип опушения в потомстве полностью доминирует, а в гетерозиготном состоянии проявляет «спиралевидный» фенотип. По характеру опушения в F₂, линии спиралевидного типа являются аллельными состояниями того же гена, что и линии с обычным типом волосистости. По характеру опушения в F₂ доказано, что линии со скрученным типом волосков отличаются от линий с простым типом волосков различаются аллелями одного и того же гена.

Ключевые слова. Род *Gossypium*, дикий вид, *G.tomentosum*, опушение, спиралевидное опушение, простое опушение, наследование, толерантность, доминантность, аллель.

Annotation. Species of the genus *Gossypium* have varying degrees of leaf hairiness. In the wild species *G.tomentosum* Nutt. ex Seem this feature has a unique twisted appearance. In backcrossed plants, interspecific hybrids involving this species

have a high density of plant hairs, and spiral hairs from the wild species provide low pest infestation. In order to study heredity and preserve this type of pubescence in generations, our studies by crossing introgressive lines with analyzer lines found that the number of dominant alleles and auxiliary genes is of great importance in the inheritance of spiral pubescence. And the number of hairs and the thickness of the leaf are controlled by cytoplasmic genes. The number of hairs per 1 mm² of the leaf was genetically analyzed, while the “spiral” type of pubescence in the offspring completely dominates, and in the heterozygous state it exhibits the “spiral” phenotype. By the nature of the pubescence in F₂, the lines of the spiral type are allelic states of the same gene as the lines with the usual type of hairiness. By the nature of pubescence in F₂, it was proved that lines with twisted hair type differ from lines with simple hair type by alleles of the same gene.

Keywords. Genus *Gossypium*, wild species, *G.tomentosum*, pubescence, spiral pubescence, simple pubescence, inheritance, tolerance, dominance, allele.

KIRISH.

Gossypium turkumi vakillari bargining tuklanish darajasi soʻruvchi zararkunandalar, jumladan, oqqanotga, shiralarga va yassidga, yoki gʻoʻza uzunburuniga turlicha bardoshlilikni belgilashi, tuklilik belgisini xromosomalarni oshirish bilan *G.hirsutum* L. turi genomiga oʻtkazish mumkinligi, tuklanganlik belgisi tuksizlik geni allellariga nisbatan dominant yoki epistatik irsiylanish tabiatiga ega ekanligi aniqlangan (Saunders, 1961; Knight, 1952; Anx va boshq., 1995, Dariev va Abdullaev, 1974; Dariev va Abdullaev, 1985).

Tadqiqotchilar tomonidan yumshoq bug'doy bargining tuklanishi ma'lum HII genga allel bo'lmagan bitta introgressiv dominant gen bilan boshqarilishi aniqlangan (Pshenichnikova va boshq., 2005).

Gossypium avlodi tur xillari bargining tuklanish darajasi so'ruvchi zararkunandalar, jumladan, oqqanotga, shiralarga va yassidga, yoki g'o'za uzunburuniga (Wali, 1974; Percy, Kohel, 1999) turlicha bardoshlilikni belgilaydi. Barg tuklanishi o'lchanishi yoki sifat jihatdan baholanishi yoki miqdoriy aniqlanishi (trixoma indeksi) mumkin (Wright, 1999).

1985 yilgacha turli g'o'za shakllarida (G.hirsutum, G.barbadense, G.raimondii, G.tomentosum, G.armourianum) o'simlik tuklanishiga javobgar bir qator asosiy genlar (H1, H2, H6, Sm2, Sm1-smooth stem, smooth leaf, Sm3) va modifikator genlar (H3-stem, H4-lower leaf surface, H5-length) aniqlangan. Bu genlar o'rtasida bo'ladigan allel munosabatlar tufayli tuklanish zichligiga javobgar bu genlar 5 ta asosiy lokusga birlashtirilgan (t1 dan t5 gacha). Allel seriyalarning uzatilishi ham T1 deb qayta nomlangan. T1 lokus, ma'lumki, xuddi dastlab R.L.Knight (1952) tomonidan ta'riflanganidek, 6-xromosomadagi IV sitologik guruhning bir qismi hisoblanadi (Percy, Kohel, 1999).

Wright va boshqalar (1999), Saha va boshqalar (2006), keyinchalik G.hirsutum turini (Empire B2, Empire B3, Empire B2b6, S295 navlari) G.barbadense (Pima S7 navi) bilan chatishtirib olingan duragaylarda barg tuklanishiga javobgar 4 ta QTL ni aniqladi. Shu bilan birga kuchli fenotipik effektga ega bo'lgan QTL 6 xromosomada joylashgani va uning t1 lokusga to'g'ri kelishi, qolgan 3 ta QTL esa 1, 7 va 25 xromosomalarda ekanligi, 23 xromosomadagi qo'shimcha QTL esa o'simlik poyasining tuklanishiga javobgar ekanligi aniqlandi. Mualliflar keyingi aniqlangan QTL t2 dan t5 lokusga uzatiladi, deb faraz qilishgan.

Yovvoyi g'o'za turi G.tomentosum Nutt. ex Seemning tuklanishni ikkita dominant geniga (H1 va H2) ega bo'lib, bu belgining ayrim so'ruvchi zararkunandalarga bardoshlilikda ahamiyatga ega ekanligi aniqlangan. Mazkur turni G.hirsutum L. turi bilan chatishtirib, so'ngra madaniy shakl bilan bekkrosslab, tuk bilan qalin qoplangan, Jassida turkumi vakillariga chidamli tizmalar olingan. Tadqiqotchilarning qayd etishicha, g'o'za o'simligi organlarining tuklanganlik belgisi tuksizlik geni allellariga nisbatan dominant yoki epistatik irsiylanish tabiatiga ega (Saydaliev va boshq., 2017; Simongulyan, 1991).

MATERIAL VA USLUBLAR.

Tadqiqot ob'ekti sifatida oldingi tadqiqotlarimizda G.tomentosum Nutt. ex Seem turini G.hirsutum L. turiga mansub navlar bilan duragaylashdan (Saydaliev va boshq., 2007, Xalikova, 2016). olingan tizmalararo va analizator (barg yuzasi kam va oddiy tuklanishli shakl) L-001 tizmasi o'rtasida duragaylash ishlari olib borildi. Boshlang'ich tizmalar va birinchi avlod duragaylarida barg plastinkasidagi tuklar soni va ularning xili o'simliklarning shonalash-gullash davrida har bir duragay kombinatsiya bo'yicha barcha o'simliklarda yakka tartibda aniqlandi. Bargdagi tuklar soni – binokulyarda 3 qaytariqda sanaldi va tuklanish xili aniqlandi. Olingan natijalar klassik genetika uslubida tahlil qilindi.

NATIJA VA MUNOZARALAR.

Tadqiqotlarda o'rganilayotgan tizmalardan L-001 da barg sathidagi tuklar "oddiy" bo'lib, bu belgi bo'yicha shartli ravishda gomozigot deb belgiladik. Boshqa tizmalar T-5/8, T-21/24, T-25/27 va T-26 dagi tuklanish tipini, ikkinchi

“burama”, 1 “oddiy” tipga ajralish ko‘rsata olishga populyatsiyani imkoni bo‘lgan.

“Burama” x “Burama” ayrim kombinatsiyalari F2 o‘simliklari ichida oz miqdorda barg sathidagi tuklanish tipi fenotipik ko‘rinishi bo‘yicha “oddiy” tipdaligi aniqlandi. Bu kombinatsiya o‘simliklarini 1/16 qismi “oddiy” tuklanishda bo‘lib, qolgan 15/16 qismi “burama” tipdagi fenotipga xos o‘simliklar edi.

Shunday qilib, genetik tahlil natijasida barg sathidagi tuklanish tipi bo‘yicha duragaylashda ishtirok etgan tizmalar belgi bo‘yicha quyidagi genotipda tavsiflanadilar:

L-001	– $h^s_A h^s_A h^s_D h^s_D$	oddiy
T-5/8	– $H^s_A H^s_A h^s_D h^s_D$	burama
T-21/24	– $H^s_A H^s_A h^s_D h^s_D$	burama
T-25/27	– $H^s_A H^s_A h^s_D h^s_D$	burama
T-26	– $h^s_A h^s_A H^s_D H^s_D$	burama

Shu sababli duragaylashda ishtirok etgan tizmalarni genotiplariga qarab F1 o‘simliklarda ota-ona qaysi tizma va duragay bo‘lishidan qat’iy nazar belgini fenotipik namoyon bo‘lishida “burama” tip namoyon bo‘ldi. F2 o‘simliklarni mono yoki digeterozigota bo‘lishlariga qarab ajralish 3:1 yoki 15:1 nisbatdagi fenotipda, genotiplari bo‘yicha 1:2:1 hamda 1:2:2:4:1:2:1:2:1 kuzatildi.

Yuqorida tahlil qilingan tuklanishning “burama-oddiy” tukli tipi fenotipda namoyon bo‘lganiga shohid bo‘ldik va bu fenotipik xilma-xillik ikki allel bo‘lmagan genni holatlari bilan aniqlanishi o‘z isbotini topdi. Bu fenotiplar belgini sifat darajasidagi genetik tahlilidir. Shu bilan bir qatorda “Burama” x “Burama” kombinatsiyalarda ham G‘1 o‘simliklar barg sathidagi tuklari “Burama” fenotipda bo‘lganligi, G‘2 da esa ayrim kombinatsiyalarda hamma o‘simliklarda burama tip, ayrimlarida esa ajralish kuzatilib o‘simliklarni ikki fenotipik guruhga burama va oddiy tipda bo‘lib “Burama” x “Oddiy” G‘2 da 3:1 nisbatdan o‘laroq 15:1 nisbatda ajralish kuzatilishi o‘z isbotini topib, tizmalarda tuk

tipini ta‘minlovchi genlarning dominant allellari bilan farqlanishini ko‘rsatdi.

Burama tipdagi tizmalarda 1 mm² sathdagi tuklar sonining genetik tahlili uning genetik nazoratida haqiqatdan ham poligenlar ishtirok etishidan, bu tizmalarni resiprok duragaylari G‘2 o‘simliklarida juda katta transgressiv o‘zgaruvchanlikning sodir bo‘lmisligi ularning belgi bo‘yicha asosiy genlar bo‘yicha o‘xshash, lekin modifikator genlar bilan biroz farqlanishi mumkinligidan dalolat bermoqda.

Belgining irsiyatga uzatilish darajasi ancha yuqori (0.66-0.88) bo‘lib, bu uning yuqori muvozanatligini va tanlovlar natijasida saqlanib qolishini bildiradi. Agarda o‘zgaruvchanlik qo‘lamini yaqindan nazorat qilsak, hamma duragay kombinatsiyalarda tuzilgan variatsion qator bir cho‘qqili bo‘lib, bu 1 mm² sathda tuklarning ko‘p bo‘lishi to‘liqsiz ustunlik qilishidan dalolat bermoqda. Bu belgining yadro genlari orqali nazorat qilinishini yana bir isbotlayotgan dalil h² ning qiymati bo‘lib, bu ko‘rsatkich populyatsiyada belgi 60-80% genotipik asosga ega ekanligidan va kelgusi avlodlarda barg zich tuklangan shakllarni ajratish imkoni yuqori ekanligidan darak beradi.

XULOSA.

Olingan ma‘lumotlar tuklanishning “burama” tipi genning geterozigota hamda dominant gomozigota holatida namoyon bo‘lishini, barg yuzasi tuklanishining “burama-oddiy” tukli tipi fenotipda namoyon bo‘lib, bu fenotipik xilma-xillik ikki allel bo‘lmagan genning holatlari bilan aniqlanishi ko‘rsatadi. G‘2 dagi 15:1 nisbatdagi ajralish tizmalarda tuklanish tipini ta‘minlovchi genlar o‘zaro dominant allellar bilan farqlanishidan, burama tipdagi tizmalarda

1 mm² sathdagi tuklar tipining genetik nazoratida haqiqatdan ham poligenlar ishtirok etishidan, bu tizmalarning resiprok duragaylarida juda katta transgressiv o'zgaruvchanlikning sodir bo'lmashligi ularning belgi bo'yicha asosiy genlar bo'yicha o'xshash, lekin modifikator genlar bilan biroz farqlanishi mumkinligidan dalolat beradi.

Irsiyatga uzatilish darajasining yuqoriligi (0.66-0.88) belgining yuqori muvozanatligini va tanlovlar natijasida saqlanib qolish imkoniyati yuqoriligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar (Reference List)

1. Knight R.L. The genetics of jassid resistance in cotton. I. The genes H1 and H2. // J. Geneics.- 1952. -51/ PP.46-66.
2. Percy R.G., Kohel R.J., Qualitative genetics In: Cotton. Origin, history, technology and production. (Smith CW and Cothren JT, eds)// New York: Wiley. 1999. -PP.319-360.
3. Saunders G.N. The wild species of Gossypium and their evolutionary history. -London, Oxford. Univ. Press. 1961.-V.111. -PP.62.
4. Wali M., Anvar M.M., Latif S.A. Hexaploid cotton An important cytogenetic material with improved plant and fiber characters – Agr. Res. 1974.№3. -PP.245-248.
5. Wright R.J., Thaxton P.M., El-Zik K.M., Paterson A.H. Molecular mapping of genes affecting pubescence of cotton. //J Hered., 1999.90:215-219.
6. Анх Л. Д., Клят В.П., Абдуллаев А.А. Об устойчивости хлопчатника к хлопковой тле *Aphis gossypii* Glov. //Докл. Акад. наук РУз, Ташкент: Фан,1994. -№8. -С.46-47.
7. Дариев А.С., Абдуллаев А.А. Сравнительное анатомо-морфологическое изучение некоторых видов хлопчатника в связи с их устойчивостью к паутинному клещу и тле. //Узб. биол. журн. –Ташкент, 1974. -№6. -С.55-61.
8. Дариев А.С., Абдуллаев А.А. Хлопчатник. - Ташкент: Фан. 1985. –С.168-172.
9. Пшеничникова Т.А., Лапочкина И.Ф., Щукина Л.В., Березовская Е.В., Труфанов В.А. Анализ наследования морфологических и биохимических признаков, контролируемых генами, интрогрессированными в мягкую пшеницу от *Aegilops speltoids* T. // Ж.:Генетика. - Москва, 2005. -№6. -С.793-799.
10. Сайдалиев Х., Халикова М.Б., Умарова Ж.К. *G.tomentosum* Nutt. ex Seem. – эндемичный вид рода *Gossypium* L. в Гавайских островах. //Ўзбекистон биология журнали. Тошкент, 2007. - №6. –Б.10-13.
11. Симонгулян Н.Г. Генетика количественных признаков хлопчатника // Ташкент: Фан, 1991. – 123 с.
12. Сайдалиев, Х., Халикова, М. Б., Шодиева, О., & Халикова, Н. (2017). НЕКОТОРЫЕ ФАКТОРЫ УСТОЙЧИВОСТИ ХЛОПЧАТНИКА К ПАУТИННОМУ КЛЕЩУ. In Научно-практические пути повышения экологической устойчивости и социально-экономическое обеспечение сельскохозяйственного производства (pp. 870-873).
13. Халикова, М. Б., Асқарова, З. О., Матякубова, Э. У., Сориева, С. Э., & Каршиев, Ш. Б. (2023). РЕЗУЛЬТАТЫ ИЗУЧЕНИЯ ПРИЗНАКОВ УСТОЙЧИВОСТИ ХЛОПЧАТНИКА К СОСУЩИМ ВРЕДИТЕЛЯМ. *Science and innovation*, 2(Special Issue 6), 654-658.
14. Халикова, М. Б., & Шодиева, О. М. (2016). Результаты изучения некоторых признаков устойчивости хлопчатника. *Аграрная наука*, (6), 6-8.